

Миллий азлыкъларнынъ тасиль алув акъларына даир

Гаага тевсиелери
ве Изаат тезкиреси
Октябрь 1996

ISBN 90. 7598901 - 6

Office of the High Commissioner on National Minorities

Prinsessegracht 22

2514 AP The Hague

Tel: + 31 70 312 5500

Fax: +31 70 363 5910

E-mail: hcnm @ hcnm. org

Кириш

Авропада телюкесизлик ве эмекашлыкъ тешкиляты (АТЭТ), 1992 сенеси Хельсинкиде къабул эткен къарарларында, конфликтлернинъ огюни мумкюн олгъаны къадар энъ ильк девирлеринде алмакъ макъсады иле Миллий азлыкълар ишлери боюнджа Баш Комиссар мевкъини тесис этти. Бу мандатнынъ мейдангъа кетирилъмеси, буюк ольчюде, сабыкъ Югославиядаки вазиятке бир джевап олгъан эди. Ишбу вазият, базыларынынъ эндишелерине коре, Авропада, хусусан, демократиягъа кечейткъан девлетлерде, текраланмакъ ве 1990 сенесининъ ноябринде девлет ве укюметлер башлары тарафындан къабул этильген Янъы Авропа Париж хартиясында озъ ифадесини булгъан барышыкъ ве рефахийет умютлерини бошкъа чыкъармакъ мумкюн эди.

1993 сенеси январь 1-де Макс ван дер Стул дженаплары Миллий азлыкъларнынъ ишлери боюнджа АТЭТнинъ биринджи Баш Комиссары сыфатында кенди вазифелерининъ иджрасына киришти. Кендисининъ парламент азасы, Нидерланднынъ тыш ишлери назири, Бирлешкен Миллетлер Тешкилятында даимий векиль ве, бунунъ киби де, чокъ йыллар девамында инсан акълары къоруйджысы сыфатындаки буюк иш теджрибесине таянып (эасланып), Макс ван дер Стул озъ дикъкъатыны Авропада азлыкълар иле меркезий укюмет тешкиятларынынъ арасында мевджут олгъан бир чокъ анълашмазлыкъларгъа догърултты. Бу анълашмазлыкълар, онынъ фикрине коре, конфликтлернинъ эскалациясында потенциал бир телюке ташымакъта эдилер. «Сессиз» дипломатия усулларыны къуланаракъ, МАБК ал-азырда кенди фаалиетини бир чокъ девлетлерде, шу джумледен, Албания, Хорватия, Эстония, Венгрия, Къазахстан, Къыргъызстан, Латвия, сабыкъ Югославия джумхуриети Македония, Романия, Словакия ве Украинада керчеклештирмектедир. Онынъ дикъкъат меркезинде, ильк эвеля, бир девлетте чокълукъны ве дигер девлетте азлыкъны тешкиль эткен миллий ве я этник группалар векиллерининъ джелъп олунгъан вазиятлер булунмакъта ки, бойле вазиятлерге девлетлер укюметлерининъ менфаатлары къарышкъан олуп, бу ал мейдангъа девлетлерарасы кергинликнинъ ве атта конфликтнинъ потенциал менбасыны кетирмектедир. Къайд этмели ки, бойле кергинлик Авропанынъ тарихында чокъ шейлерни бельгилеген эди. МАБК, миллий азлыкъларнынъ джелъп олунгъан вазиятлернинъ аслыны талиль этеркен, бу меселелернинъ чезильмесинде мустакъиль, битараф ве эмекашлыкъкъа азыр бир тараф сыфатында фаалиет косьтере. Бир незарет органы олмайып, МАБК кенди фаалиетинде озъ талиль ве тевсиелерине темель оларакъ бутюн девлетлер

тарафындан къабул этильген халкъара нормаларны къулламакътадыр. Бу мунасебет иле, АТЭТке иштиракчи бутюн девлетлернинъ къабул эткен, ве, хусусан, **Бешерият ольчюси боюнджа Конференциянынъ Копенгаген весикъасында** беян этильген меджбуриетлерни хатырлатмакъ муимдир. Миллий азлыкъларгъа нисбетен меджбуриетлер тафсилатлы бир суретте Весикъанынъ 4-бабында беян этильгендир. Шуны да къайд этмек муим ки, АТЭТнинъ бутюн девлетлери БМТнынъ инсан акъклары саасындаки меджбуриетлери ве, шу джумледен, азлыкъларнынъ акълары иле багълыдырлар. Бундан да гъайры, АТЭТ девлетлерининъ буюк чокълугъы Авропа Кенъешининъ нормалары иле де багълыдырлар.

Деерлик дёрт йыллыкъ интенсив чалышмалардан сонъ, МАБК, онынъ фаалиети саасына кирген бир сыра девлетлерде дикъкъат мевзусы олгъан, мунтазам суретте ортагъа чыкъкъан давалы меселелер ве мевзуларны бельгилеген олды. Азлыкълар ичюн тасиль меселеси, хусусан, азлыкъларнынъ тилинде тасиль ве я бу тильнинъ окъутылувы, бу меселелернинъ арасында буюк бир устюнликке малик олгъан бир меселедир, зира, МАБКнынъ кеченлердеки беянатына коре, «ашикяр олгъан» ки, «тасиль – миллий азлыкъларнынъ озгюнлигининъ къорунмасы ве теренлештирيلمесинде февкъульаде муим бир амилдир». Буны козьде тутаракъ, 1995 сенесининъ кузюнде МАБК Этносларара мунасебетлер Фондуна АТЭТнинъ фаалиети саасында азлыкълар тасиль акъларынынъ аит ве изчен тарзда къулланылмасына даир тевсиелер алмакъ ичюн танылгъан халкъара экспертлерге мураджаат этмеге риджа эткендир.

Этносларара мунасебетлер Фонду – МАБКнынъ ярдымына хусусий ишлер эда этмек ичюн тесис олунгъан укюметтен тыш бир тешкияттыр. О, чешит тюрлю аит мевзулар боюнджа экспертлернинъ иштираки иле бир сыра консультатив мушаверелер, шу джумледен, эки мушавере – Гаагада, отъкерди. Экспертлернинъ арасында шойле бир исимлер булунмакъта эди: Стратклайд Университети гал тили уйкен оджасы А.Г.Бойд Робертсон (Ингильтере); Девлет Шурасы азасы д-р Питер ван Дайк (Нидерланд); Инсан акълары боюнджа Норвеж Институты директоры д-р Асбьорн Эйде (Норвегия); Кингс Колледж халкъара укьукъ кафедрасы рехбери проф. Рейн Мюллерсон (Ингильтере); Або Академи Университети проф. Аллан Росас (Финляндия); Роскилде Университети тиллер ве медениет факультетининъ адъюнкт-профессоры д-р Тове Скунтабб-Кангас (Дания); Янош Паннониус Университети тильшынаслыкъ факультети проф. Дьердь Шепе (Маджаристан); Киль Университети укьукъ факультети проф. Патрик Торнберри (Ингильтере); Окъув программаларынынъ ишлеп чыкъылмасы боюнджа Миллий Институтнынъ окъув программалары боюнджа уйкен меслеатчы Йенне ван дер Велде дженаплары (Нидерланд).

Азлыкълар акълары саасында мевджут олгъан нормалар инсан акълары саасына аит олгъанлары ичюн, бу мушаверелернинъ арекет нокътасы – девлетлернинъ бутюн дигер инсан акъларына нисбетен меджбуриетлерине, шу джумледен, дискриминациядан урриетке риаат этмелерине даир тахмин олды. Экспертлер, бунынъ киби де, бутюн инсан акъларынынъ, ахырки нетиджеде, инсан шахсиетининъ мусавийлик шараитлеринде там ве сербест инкишафыны темин этмеге вазифедар олгъанларындан чыкъмакъта эдилер. Бундан гъайры, граждан джемиетининъ ачыкъ ве джанлы ве, бойледже, бутюн гражданларны, шу джумледен, миллий азлыкълар векиллерини бирлештирмеге къадир олмакъ кереклиги де козьде тутулды.

Нетиджеде, мейдангъа кельген Миллий азлыкъларнынъ тасиль акъларына даир Тевсиелер нисбетен саде бир тиль вастасы иле МАБКнынъ джелъп олунгъан вазиетлеринде адети узьре къулланылгъан азлыкъларнынъ тасиль акъларынынъ асылыны ачыкъ-айдын япмагъа ярдым этелер. Бундан да гъайры, бу нормалар, къулланылмасында оларнынъ арасында багълылыкъ темин олунсын деп ачыкълангъандырлар. Тевсиелер секиз бабгъа болюнгендир, эр бири тасиль саасында амельде юзь берген проблемлерни котере. Тевсиелернинъ даа да тафсилатлы ачыкъланмасы оларгъа иляве этильген ве аит халкъара нормаларгъа атыфлар булундыргъан Изаат тезкиресинде мевджуттыр.

Миллий азлыкъларнынъ тасиль акъларына даир Гаага тевсиелери

Халкъара весикъларнынъ руху

- 1) Миллий азлыкълар векиллерининъ кенди озьгюнлигини къорума акъларынынъ там оларакъ омюрге кечирильмеси, ялынъыз, оларнынъ окъув джерьяны девамында ана тилини керекли дереджеде менимсенмелери такъдирде мумкюндир. Айны заманда, миллий азлыкълар векиллери, девлет тилини етерли дереджеде бильмек ёлу иле кенди девлетининъ джемиетине интегрирленмелери ичюн месюлиет ташымакъталар.
- 2) Девлетлер, миллий азлыкъларнынъ хайрына ола биледжек халкъара весикъларны къулланаракъ, изчен бир шекильде мусавийлик ве дискриминациягъа ёл бермеме эсас принциплерине риает этмелилер.
- 3) Козьде тутмакъ лязим ки, аит халкъара меджбуриетлер минималь бир халкъара стандартларны тешкиль этелер. Бу меджбуриетлернинъ сынъырландырыджы бир шекильде ачыкъланмасы оларнынъ рух ве макъсадларына терс келир эди.

Тедбирлер ве ресурслар

- 4) Девлетлер азлыкъларнынъ тасиль саасындаки проблемине фиилий оларакъ янашмалылар. Азлыкъларнынъ кенди тилинде тасиль алмакъ ве я бу тильни огренмек акъкъыны фааль бир шекильде амельге кечирмек ичюн девлетлер, зарур олгъанда, эллериндеки васталарыны къулланаракъ ве халкъара, хусусан, икътисадий ве техникий ярдым ве эмекдашылыкъкъа бельсенерек, махсус тедбирлер къабул этмелилер.

Децентрализация ве иштирак

- 5) Девлетлер, аит миллий азлыкъларны темсиль эткен тешкиятларгъа азлыкъларнынъ тасилинен багълы сиясет ве программаларнынъ ишленип чыкъылмасы ве омюрге кечирильмесинде фааль суретте иштирак этмелери ичюн шараитлер яратмалылар.
- 6) Девлетлер, азлыкълар ичюн тасиль саасында региональ ве мааллий органларгъа керекли вежялетликлер бермелилер. Бойледже, девлетлер, региональ ве мааллий севиюде сиясетнинъ шекилленюв джерьянында азлыкъларнынъ иштиракени темин эткен олулар.
- 7) Девлетлер, мааллий ве региональ севиюдеки тасиль системасында, шу джумледен, азлыкъларнынъ тилинде тасиль ве я шу тильни огренюв саасында, ана-бабаларнынъ иштиракени ве сечмек имкяныны тешвикъ этмек ичюн тедбирлер къабул этмелилер.

Ичтимай ве шахсий муэссиселер

8) Халкъара укьукъкъа мувафыкъ, миллий азлыкълар векиллери, дигерлери киби, мааллий къанунджылыккъа уйгъун бир шекильде, кенди шахсий тасиль муэссиселерини къурмакъ ве оларны идаре этмек акъкъына маликлер. Бу муэссиселер кенди теркибинде азлыкъларнынъ тилинде окьутылгъан мектеплерни де булундыра билелер.

9) Девлетлер, миллий азлыкълар векиллерининъ, кенди шахсий окьутув муэссиселерини къурмакъ ве оларны идаре этмек акъкъына малик олгъанларыны козь огюне аларакъ, бу муэссиселернинъ къурулмасыны ве идаре этильмесини регулирлеген къанунгъа зыт эзиджи юридик ве мемурий талапларынен бу акъкъа саиплигине мани олмамалылар.

10) Азлыкъларнынъ тилини я да шу тильде окьуткъан шахсий тасиль муэссиселери, олсун девлет бюджетинден, олсун халкъара менбалардан ве я шахсий сектордан, ич бир мания ве дискриманациясыз кенди шахсий сермия менбаларыны арамакъ акъкъына маликлер.

Азлыкълар ичюн башлангъыч ве орта севиелердеки тасиль

11) Тасильнинъ ильк йыллары баланынъ инкишафы ичюн аль этиджи бир эмиетке маликтир. Тасиль саасындаки араштырмаларгъа коре, баланынъ ана тили, мектепкедже олгъан девринде ве бала багъчасында – окьутувнынъ идеаль бир вастасыдыр. Девлетлер, озь имкянларына коре, ана-бабаларнынъ бойле бир сечим акъкъына малик олмалары ичюн шараитлер яратмалылар.

12) Араштырмалар шуны да косьтере ки, башлангъыч мектептеки окьув программасы, идеалда, азлыкъларнынъ тилинде окьутылмалыдыр. Азлыкъларнынъ тили даимий эсаста окьув фени оларакъ окьутылмалы. Ресмий девлет тили де окьув фени оларакъ даимий эсаста, терджихен де – балаларнынъ этник асылынынъ медений ве тиль хусусиетлерини яхшы бильген ве эки тильни де яхшы мнимсеген оджаларнынъ тарафындан окьутылмалы. Бу девирнинъ сонъунда бир къач амелий ве я назарий олмагъан фен де девлет тилинде окьутылмалы. Девлетлер, мумкюн олгъаны къадар, ана-бабаларгъа бойле бир сечимге малик олмалары ичюн шараитлер яратмалылар.

13) Орта мектепте окьув программасынынъ буюк бир къысмы азлыкъларнынъ тилинде окьутылмалы. Азлыкъларнынъ тили окьув фени оларакъ даимий эсаста окьутылмалы. Девлет тили де окьув фени оларакъ даимий эсаста, терджихен – балаларнынъ этник асылларынынъ медений ве тиль хусусиетлерини бильген ве эки тильни де яхшы мнимсеген оджаларнынъ тарафындан окьутылмалы. Девлет тилинде окьутылгъан фенлернинъ сайысы бу девир девамында яваш-яваш артмалы. Араштырмаларгъа коре, бу артув не къадар яваш олса, бала ичюн о къадар да эльверишлидир.

14) Азлыкъларнынъ тилинде башлангъыч ве орта севиеледеки тасильнинъ темин этильмеси, буюк ольчюде, бутюн фенлер боюнджа азырлыкъ ана тилинде корьген оджаларнынъ мевджутлыгъына багълыдыр. Бундан долайы, оджаларнынъ аит азырлыкъ корьмелерине ве бойле азырлыккъа иришимильмесине ярдымджи олмакъ ичюн етерли мусаит шараитлернинъ яратылмасынынъ зарурети девлетлернинъ азлыкълар тилинде тасиль ве я бу тильни огренмек ичюн керекли имкянлар темин этмелери междубуриетинден келип чыкъмакътадыр.

Азлыкъларнынъ профессиональ окьув юртларында окьутылмасы

15) Професиональ окъутув джерьянында айры бир фенлер, ишбу миллий азлыкънынъ векиллери бу фенлерге нисбетен истек ве ихтиядж бильдирсе ве бу ихтиядж истеклилернинъ сайысы иле эсасландырылса, азлыкъларнынъ тилинде окъутилмалыдыр.

16) Окъутув ана тилинде алынып барылган профессиональ окъув юртларынынъ окъув программалары ойле бир гарантиянен тертип этильмели ки, талебелер, программаларны тамамлагъанларынен, алгъан зенаатлары боюнджа эм ана, эм девлет тилинде чалышып олсунлар.

Азлыкълар ичюн алий тасиль

17) Миллий азлыкълар векиллери, ихтияджлары бильдирилген ве бу ихтиядж истеклилернинъ сайысы иле эсасландырылган бир такъдирде, ана тилинде алий тасильге иришме имкянларына малик олмалылар. Азлыкънынъ тилинде алий тасильнинъ иришилир япылмасы тасиль системасынынъ мевджут структураларында керекли шараитлернинъ яратылмасынен де мумкюндир, ялынъыз, бир шарт иле ки, бу шараитлер сёз мевзусы азлыкъ векиллерининъ ихтияджларыны етерли дереджеде къанаатлендирсин. Миллий азлыкълар векиллери кенди шахсий алий тасиль муэссиселерини къурмакъ ичюн кенди ёл ве васталарыны да арай билелер.

18) Эгер миллий азлыкъ узакъ олмагъан кечмиште кенди алий окъув юртларына малик олгъан ве оларны идаре эткен олса, бу амиль келеджектеки теминат моделлерининъ бельгиленмесинде козьде тутулмалыдыр.

Окъув программаларынынъ ишленип чыкълмасы

19) Халкъара весикъларнынъ медениетлерара тасильде азлыкъларнынъ тарихы, медениети ве анъанелерининъ айдынлатылмасына айыргъан эмиетинден долайы, девлет окъутув идарелери мезкюр миллий азлыкъларнынъ тарихы, медениети ве анъанелерининъ окъутилмасыны умумий меджбурий окъув программаларына кирсетильмесини гарантия алтына алмалылар. Мезкюр девлетнинъ территориясында яшагъан миллий азлыкъларнынъ тиллерининъ огренювине чокълукъ векиллерининъ рагъбетлендирильмеси, девлетте сабырлылыкъ ве медениетлер чешитлигиининъ пекитильмесине ярдым этер.

20) Азлыкъларнынъ векиллери ичюн окъув программаларынынъ мундериджеси бу азлыкъларны темсиль эткен тешкиятларнынъ фааль иштираки иле ишленип чыкълмалыдыр.

21) Девлетлер, миллий азлыкълар ичюн окъув программаларынынъ ишленип чыкълмасы ве аттестациясы ичюн меркезлер къурулмасына къолтутмалылар. Бу меркезлер, окъув программаларынынъ ишленип чыкълмасынен алякъалы макъсадларгъа иришилмесине етерли дереджеде ярдымджи олмакъ шарты иле, мевджут олгъан муэссиселер иле де багълы олмалары мумкюндир.

Миллий азлыкъларнынъ тасиль акъларына даир Гаага тевсиелерине Изаат тезкиреси

Кириш

Инсан акълары Умумий Бейнамеси (1948), тасильни инсаннынъ акъкъы оларакъ илян эткен биринджи халкъара весикъа олуп, янъы бир девир ачкъан эди.

Беяннаменинъ 26-маддесинде башлангыч тасильнинъ меджбурий олгъаны козьде тутулмакътадыр. Бу мадде девлетлерни, техникий ве профессиональ тасильни эр кес тарафындан иришиледжек, алий тасильни исе – нетиджелер эсасында иришиледжек яптырмакъны меджбур эте. Айны заманда, о, тасильнинъ макъсадынынъ инсан шахсиетининъ там инкишафындан ве инсан акълары иле темель урриетлерге нисбетен урметнинъ къуветлендирильмесинден ибарет олгъаныны ачыкълай. Айны шу 26-маддеде тасиль, миллетлер, ыркъ тамырлары чешит тюрлю олгъан ве чешит диний итикъадларгъа менсюп олгъан инсан группаларынынъ арасында анълайыш, сабырлылыкъ ве достлукънынъ десткеленмесине ве барышыкънынъ къорунмасына иссе къошаджагъы акъкъында айтылмакътадыр. Бунынъ киби де, бу мадде ана-бабаларнынъ, кенди балаларынынъ аладжакъ тасиллерине даир имтиязлы сечюв акъкъына малик олгъанларыны къайд этмектедир. 26-маддедеки низамлар, даа буюк бир къувет иле, анълашма укьукъы контекстинде, ве даа да тафсилятлы – **Икътисадий, социаль ве медений акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ 13-маддесинде** текрарланалар.

26-мадде, даа сонъра мейдангъа кельген ве ичлеринде тасиль акъкъы, олсун бутюнлей, олсун айрыджа азлыкълар ичюн, тасдикълангъан ве даа да этрафлы ишленген халкъара весикаларнынъ ачыкъ ве кениш къаврамлы характерини бельгилегендир.

Граждан ве сиясий акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ 27-маддеси.

Бала акълары Конвенциясынынъ 30-маддеси.

Юкъарыда анъып кечильген мадделер азлыкъларнынъ, кенди группасынынъ дигер азаларынен бирликте, ана тилини къулламакъ акъларыны гарантирлейлер. Ашагъыдаки мадделер исе, кенди тарафындан, миллий азлыкълар векиллерининъ озь тилини огренмек ве я бу тильде тасиль корьмек имкяныны гарантирлейлер:

Тасиль саасындаки дискриминациягъа къаршы курешке даир ЮНЕСКО (?) Конвенциясынынъ 5-маддеси;

АТЭМниъ Бешериет ольчюси боюнджа Конференциясынынъ Копенгаген мушавереси Весикъасынынъ 34-параграфы;

Миллий ве я этник, диний ве лисаний азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ акъларына даир БМТ Беянамесининъ 4-маддеси;

Миллий азлыкъларнынъ къорунмасына даир Черчиве конвенциясынынъ 14-маддеси.

Бутюн бу весикълар, чешитли дереджеде, азлыкъларнынъ, кенди коллектив озьгюнлигини ана тиллери вастасы иле дестеклемек акъкъыны илян этмектелер. Бу акъ амельге, ильк эвеля, тасиль ёлу иле кечириле. Факъат, айны шу весикълар, азлыкъларнынъ кенди коллектив озьгюнлигини кенди тиллери вастасы иле дестеклемек акъларынынъ, оларнынъ даа да кениш граждан джемиетке интеграциялары ве бу джемиетте иштирак этмек месюлиетлери иле мувазенеде олмакъ кереклигини къайд этелер. Бойле интеграция бу джемиет акъкъында керекли бир бильгиге саип олмакъны ве керекли дереджеде девлет тил(лер)ини бильмекни талап этмектедир. Сабырлылыкъ ве плюрализмнинъ тешвикъи де бу джерьяннынъ муим бир къысмыдыр.

Азлыкълар тилинде тасиль ве я шу тильни огренмек акъкъындаки инсан акълары боюнджа халкъара весикълар бираз мубхем ве умумий олуп къалмакъталар. Олар, иришмек имкянынынъ дереджесини анъмайлар, ана тилининъ огренмек севиелеринден ангиси ве насыл васталар иле азлыкълар ичюн иришилир япыладжагъыны къайд этип кечмейлер. Азлыкънынъ тилини

огренмек ве я бу тильде тасиль алмакъ ичюн «керекли имкянлар» киби къаврамлар, **Миллий азлыкъларнынъ къорунмасына даир Черчиве конвенциясынынъ** 14-маддесинде къайд олунгъаны киби, дигер амиллернинъ ышыгъында бакъып чыкъылмалылар. Олар озь ичине, айны шу **Конвенциянынъ** 5-маддесинде къайд этильгени киби, тильнинъ ве медениетнинъ сакъланылмасы, дестекленмеси ве инкишафына хызмет эткен мусаит шараитлернинъ яратылмасынынъ заруретини, ве я, **АТЭМнинъ Бешериет ольчюси Конференциясы Копенгаген мушавереси Весикъасынынъ** 34-параграфында айтып кечильгени киби, миллий азлыкъларнынъ этник, медений, лисаний ве диний озьгюнликлерининъ къорунмасы ичюн зарур тедбирлерни къабул этмек талабыны алалар.

Девлетлернинъ иришме севиесини темин этювде не дередже икътидарлы олгъанларына бакъмадан, иришме имкянынынъ севиеси сербест суретте тайин этильмемели. Девлетлер миллий азлыкъларнынъ ихтияджларыны етерли бир тарзда ве бу джемаатларнынъ кендилери тарафындан изченлик иле ифаде ве ашкъар эткенлери киби бакъып чыкъмалылар.

Кенди тарафындан, миллий азлыкълар озь талапларынынъ акъылане оладжагъыны гарантирлемелилер. Олар, мунасиб бир тарзда, кенди сайылары, эр бир регион (ве я регионларда) демографик сыйкълыкълары, ве бу муэссиселернинъ замандаки узакъ омюрли олмакъ къабилиетлери киби акълы амиллерни эсапкъа алмалылар.

Халкъара весикъларнынъ руху

Азлыкълар акъларынынъ тарифлеме усулы халкъара норматив весикъларда бир къач йыл ичинде белли бир денъишмелерге огърады. «... азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ ... акълары ред этильмез» киби, бельгисизлик дереджеси къуллаанаракъ язылгъан ве **Граждан ве сиясий акъларгъа даир Халкъара Пактга** (1966) ер алгъан тарифлер даа да позитив, тесирчен бир янашувгъа ер бердилер. Бунгъа мисальни **АТЭМнинъ Бешериет ольчюси боюнджа Конференциясы Копенгаген мушавересининъ Весикъасында** (1990) булмакъ мумкюн: « ... девлетлер миллий азлыкъларнынъ этник, медений, лисаний ве диний озьгюнлигини къоруйджакълар...». Янашувдаки бу прогрессив денъишме косътере ки, весикъларнынъ сынъырлайыджы ве я саделештириджи интерпретациясы оларнынъ тариф этильген рухуна уйгъун кельмемектедир. Усьтеликнен, иришме имкянынынъ севиеси **БМТ Низамнамесининъ** 1-маддесинде ве **Инсан акълары Умумий Беяннамесининъ** 2-маддесинде язылгъан ве халкъара весикъларнынъ эксериетинде текрарлангъан мусавийлик ве дискриминациягъа ёл бермемек киби эсас принциплерге коре тайин этильмелидир. Бунунъ киби де, эр бир девлетнинъ специфик шараитлери дикъкъаткъа алынмалыдыр.

Тедбирлер ве ресурслар

АТЭТ девлетлерине азлыкълар акълары меселесине тесирчен тарзда янашмакъ тевсие этиле, яни **Копенгаген Весикъасынынъ** 31-маддесининъ рухунда ки, бу Весикъа, миллий азлыкълар азаларынынъ там мусавийлигини темин этмек ичюн девлетлерни хусусий тедбирлер къабул этмеге тешвикъ этмектедир. Айны шу манада, **Копенгаген Весикъасынынъ** 33-маддеси девлетлерден оларнынъ территорияларында яшагъан миллий азлыкъларнынъ этник, медений, лисаний ве диний озьгюнлигини къорумаларыны ве бу озьгюнликнинъ сакъланылмасы ичюн шараитлер яратмаларыны талап этмекте.

Базы алларда, АТЭТ девлетлери, миллий азлыкъларнынъ хайрына тасиль сиясети ве программаны омюрге кечирмек имкянларына къануний оларакъ маниа оладжакъ джиддий бюджет сынъырламаларгъа расткелелер. Базы акълар деръаль амельге кечириледжек олсалар да, девлетлер, максималъ суретте эллериндеки чарелерни, шу джумледен, **Икътисадий, ичтимаий ве медений акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ 2-маддесининъ** рухундаки халкъара ярдым ве эмекдашылыкъны къуллаунаракъ, азлыкъларнынъ кенди тилинде тасиль алмакъ ве я бу тильни огренмек акъкъынынъ там шекильде омюрге кечирильмесине изченликнен иришмеге ынтылмалылар.

Децентрализация ве иштирак

Миллий азлыкъларнынъ къорунмасына даир Черчиве конвенциясынынъ 15-маддеси, АТЭМниъ Бешерият олъчюси боюнджа Конференциясы Копенгаген Мушавереси Весикъасынынъ 30-параграфы, Миллий ве я этник, диний ве лисаний азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ акъларына даир БМТ Беяннамесининъ 3-маддеси, къарарларнынъ къабул этилюв джерьянында, хусусан, бакъып чыкъылгъан меселелер азлыкъларгъа догърудан-догъру тесир эткен алларда, миллий азлыкъларнынъ иштиракнининъ зарурлыгъыны къайд этмектелер.

Къарарларнынъ къабул этиюв джерьянында фааль иштирак этиюв, хусусан, шу къарарлар азлыкъларгъа тесир эткенде, демократик джерьянынъ муим бир компоненти сайылмакътадыр.

Ана-бабаларнынъ мааллий ве региональ севиюде актив джелъп этильмеси, окъув джерьянында (шу джумледен, азлыкъларгъа алякъасы олгъан окъув программаларынынъ ишлеп чыкъылмасында) миллий азлыкъларны темсиль эткен муэссиселернининъ семерели иштираки киби, девлетлернининъ тарафындан **Копенгаген Весикъасынынъ 35-параграфынынъ** рухунда тешвикъ этильмелидир. Бу параграф, девлет ишлеринде, шу джумледен, азлыкъларнынъ къорунмасы проблемлеринде ве оларнынъ озгюнлигинининъ тешвикъ этильмесинде, миллий азлыкълар азаларынынъ семерели иштиракнининъ муимлигини къайд этмекте.

Ичтимаий ве шахсий муэссиселер

Граждан ве сиясий акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ 27-маддесинде, азлыкъларнынъ, кенди группасынынъ азалары иле бирликте, кенди тиллерини къуллаунамакъ акъкъына малик олгъанлары акъкъында сёз юрютиле. Икътисадий, ичтимаий ве медений акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ 13-маддеси ана-бабаларнынъ кенди балалары ичюн акимият органларынынъ тэсис эткен мектеплеринининъ тышында мектеплерни сайламакъ акъкъыны гарантирлей. О, бунынъ киби де, айры шахыс ве я тешкиятнынъ, девлет тарафындан бельгиленген минималь стандартларгъа уйгъанлары такъдирде, альтернатив тасиль муэссиселерини мейдангъа кетирмек ве оларны идаре этмек акъкъыны гарантирлей. Миллий азлыкъларнынъ къорунмасына даир Черчиве конвенциясынынъ 13-маддесинде азлыкъларнынъ кенди шахсий тасиль муэссиселерини мейдангъа кетирмек ве оларны идаре этмек акълары акъкъында айтыла. Девлетлер бу муэссиселерни финансирлемеге меджбур дегиллер. Копенгаген Весикъасынынъ 32-параграфы бу муэссиселерни финансирлемек меджбуриетлерини девлетлернининъ узерине юклемей, лякин бу муэссиселернининъ, «миллий къанунджылыкъкъа уйгъун оларакъ, девлет дестегини арай бильмелерини» къайд этип кече.

Миллий азлыкъларнынъ кенди муэссиселерини мейдангъа кетирмек ве оларны идаре этмек акъкъы халкъара укьукъта яхшы этип эсасландырылгъан ве о, олгъаны киби танылмалыдыр. Девлет, мемурий бир шекильде ве кенди къанунджылыгъына уйгъун оларакъ, бу джерьянны незарет этмек акъкъына малик олса да, о, миллий азлыкълар ичюн кенди тасиль муэссиселерини мейдангъа кетирмекни амелий оларакъ имкъансыз япа биледжек эсассыз мемурий талапларнынъ къоюлмасы иле бу акъкъа саипликке мания олмамалыдыр. Девлетлер, формаль оларакъ, бу шахсий муэссиселерни финансирлемеге меджбур олмасалар да, бу муэссиселерге кенди девлетинде ве халкъара менбалардан сермия арамагъа мания олмамалылар.

Азлыкъларнынъ башлангъыч ве орта севиюдеки тасили

Азлыкълар тилиндеки тасильге алякъасы олгъан халкъара весикълалар, азлыкъларнынъ, ялынъыз, ана тили вастасы иле кенди озьгюнлигини дестеклемек акъкъына дегиль де, девлет тилининъ огренильмеси вастасынен даа да кениш миллий джемиетке интегрирленмек ве онынъ аятында иштирак этмек акъкъына малик олагъанларыны илян этелер.

Юкъарыда айтылгъанлардан чыкъаракъ, АТЭТ девлетлериндеки миллий азлыкъларнынъ чокъ тиллиликке иришилмесине, миллий азлыкъларнынъ къорунмасы ве оларнынъ интеграциясына алякъасы олгъан халкъара весикълаларнынъ макъсадларына мувафыкъ олманынъ энъ семерели ёлу оларакъ бакъыла билир.

Башлангъыч ве орта тасильге даир тевсиелер, азлыкъларнынъ тилинде тасиль алмакъ ве я шу тильни огретмек сиясетининъ инкишафында ве аит программаларнынъ амельге кечирильмесинде бир къылавуз хызметини эда этмеге яратылгъандырлар. Бойле янашув, тасиль саасындаки араштырмаларнынъ эсасында теклиф этиле, ве аит халкъара нормаларнынъ амелий интерпретациясынынъ ролюни ойнай.

Ишбу янашувнынъ семерелилиги бир сыра амиллерге багълыдыр. Биринджиси, мезкюр янашувнынъ миллий азлыкъларнынъ даа зайыф олгъан ана тилини окъув вастасы сыфатында къуллаанаракъ къуветлендиргенининъ дереджесидир.

Дигер амиль – бутюн джерьянгъа эки тильни яхшы бильген оджаларнынъ джелъп этилювининъ дереджесидир.

Бундан да гъайры, 12-йыллыкъ тасиль девамында эм азлыкъларнынъ, эм девлет тиллерининъ айры бир фен оларакъ окъутилгъанынынъ дереджесини, ве, ниает, бала тасилининъ чешит девирлеринде эр эки тильнинъ не дередже энъ эльверишли тарзда окъутув вастасы сыфатында къулланылгъаныны да козьде тутмакъ керектир.

Ишбу янашув, азлыкъларнынъ даа зайыф тилининъ инкишафы ичюн аит муитни яратмакъ ынтылувларыны ифаде эте.

О, кескин бир шекильде, азлыкълар тилини огретмекнинъ ве, атта, азлыкъларнынъ тилинде минималь тасильнинъ амельге кечирильмесининъ макъсадларыны ялынъыз тек бир девлет тилинде окъутувгъа эвельдже кечмекнинъ энгиллештирильмесинде корьген дигер янашувлардан айрылып турмакътадыр.

Далдырма типиндеки янашувлар, окъув курсу ялынъыз девлет тилинде окъутилгъан ве азлыкълар векиллери балалары бутюнлей чокълукъларнынъ балалары иле бир сыныфкъа интегрирленген алларда, халкъара стандартларгъа уймамакъталар.

Бу ал, тасильнинъ бутюн джерьяны девамында окъутув ялынъыз азлыкълар векиллерининъ ана тилинде япылгъан, чокълукълар тили исе я умумен

огретильмеген, я да минималь дереджеде огретильген мектеплерге нисбетен де аиттир.

Азлыкълар ичюн профессиональ окъув юртларында тасиль

Азлыкъларнынъ, **Копенгаген Весикъасынынъ** 34-параграфында къайд этильген кенди тилини огренмек ве я кенди тилинде тасиль коръмек акъкъы, айры бир фенлер боюнджа профессиональ тасиль алмакъ акъкъыны бильдирмелидир. АТЭТ девлетлери, мусавийлик ве дискриминациясызлыкъ рухунда, аит ынтылув корюнген ве истеклилернинъ сайысынен эсасландырылгъан ерлерде бойле тасильге иришмек имкяныны темин этмелилер.

Дигер тарафтан, девлетнинъ кенди икътисадий ве тасиль сиясетини планлаштырмакъ ве незарет этмек икътидары сынъырлы олмамалы. Профессиональ окъув юртларыны битирген азлыкълар векиллери ичюн зенаат боюнджа девлет тилинде чалышмакъ имкяны бир имтияз олур. Бу ал оларгъа эм ишбу азлыкънынъ яшагъан региоунда, эм де девлетнинъ бутюн дигер ерлеринде чалышмакъ имкяныны береджектир. Мал, хызметлер ве эмекнинъ сербест акъымыны козьде туткъан базар икътисадиятына кечюв девринде, бойле сынъырлама девлет ичюн ишнен теминлев ве умумий икътисадий инкишаф этюв имкяналарынынъ дестекленмесини муреккепleshтире билир. Демек, миллий азлыкълар ичюн ана тилинде профессиональ тасиль, талелелерге, бунынъ киби де, девлет тил(лер)инде аит тасиль алмаларыны ве я девлет тил(лер)ини огренмелерини де гарантирлемелидир.

Азлыкъларнынъ алий тасили

Огдеки мисальде олгъаны киби, ана тилини огренмек ве я ана тилинде тасиль алмакъ акъкъы, **Копенгаген Весикъасынынъ** 34-параграфында язылгъанына уйгъун оларакъ, миллий азлыкълар ичюн ана тилинде алий тасиль алмакъ акъкъыны козьде тутмасы мумкюндир. Бу алда, джемиетнинъ ихтияджлары ве истеклилернинъ етерли сайысы киби, мусавий иришюв имкяны ве дискриминациягъа ёл бермеме принципери де дикъкъаткъа алынмалылар. Девлет тарафындан финансирлев олмаса да, азлыкъларнынъ кенди алий тасиль муэссиселерини мейдангъа кетирмек сербест акълары сынъырланмамалы. **Копенгаген весикъасынынъ** 33 параграфы, девлетнинъ, азлыкънынъ озьгюнлигининъ, ялынъыз, къорунмасы саасында дегиль, онынъ тешвкъинде де муим ролюни къайд этмектедир. Юкъарыда айтылгъанындан чыкъаракъ, девлетлер азлыкънынъ тилинде, – бунъа ихтиядж бильдирильген ве азлыкънынъ сайысынен эсасландырылгъан ерлерде, – алий тасильнинъ иришилир япылмасынынъ имкяналарыны бакъып чыкъмалылар. Бойле контекстте, ана тилинде алий тасиль, ялынъыз, оджаларнынъ азырланмасы иле сынъырланмамалы.

Юкъарыдакилернинъ бельгиленмесинден сонъра, девлетлернинъ, хусусан, базар икътисадиятына кечюв девринде, къаршылашкъан бюджет сынъырламаларыны дикъкъаткъа алмакъ зарурдыр. Азлыкълар тилинде алий тасильнинъ темини – параллель структураларнынъ мейдангъа кетирильмесининъ синоними дегильдир. Усьтеликнен, параллель тасиль муэссиселерининъ къуветлендирильмеси, азлыкънынъ чокълукътан айырымасына себепчи ола билир. **Инсан акълары Умумий Беяннамесининъ** 26-маддеси тасильнинъ макъсады – миллетлер, ыркъ тамырлары чешитли ве диний инанчлары фаркълы олгъан инсанлар группалары арасында анълайыш, сабырлылыкъ ве достлукъкъа

хызмет этмек олгъаныны къайд эте. Чокълукъ ве азлыкънынъ интеллектуаль ве медений инкишафы айры-айры дегиль де, анджакъ бойле рухта ве интеграциянынъ зарурети анълайышы иле юзь бермелидир.

Окъув программаларынынъ ишлеп чыкълмасы

Экинджи Джихан дженки биткен вакътындан берли халкъара весикълаларнынъ эп арткъан сайысы тасильнинъ макъсадларына эп артып тургъан бир эмиет айырмакътадыр. Бу весикълаларгъа коре, тасиль ялынъыз академик ве я техникий азырлыккъа дегиль, сабырлылыкъ, плюрализм, гъайрыыркъчылыкъ ве, бунынъ киби де, халкъара ве джемаатларара уйгъунлыккъа ынтылув киби дегерликлернинъ ашланмасы ичюн зарурдыр. Бойле талаплар, кенди теркибинде миллий азлыкъларны булундыргъан девлетлернинъ узерине, ачыкъ-ачыкътан, айрыджа бир месюлиет юклейлер. Бу девлетлерде группаларара/этносларара бирликте яшамакъ меселеси – оларнынъ ичерики стабиллиги ичюн де муим бир амилдир. Бойле бирликтеки яшав ве муаббетлик – региондаки барышыкъ ве телюкесизликнинъ сакъланмасынынъ да муим бир амилдир. **Миллий ве я этник, диний ве лисаний азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ акъларына даир БМТ Беяннамесининъ 4-маддеси**, девлетлерге, оларнынъ территориясында яшагъан азлыкъларнынъ тарихы, анъанелери, тили ве медениетлерининъ билинмесини тешвикъ этмелерини эмир этмектедир. **Миллий азлыкъларнынъ къорунмасына даир Черчиве конвенциясынынъ 12-маддеси**, девлетлерге, «кенди миллий азлыкъларынынъ медениети, тарихы, тили ве динининъ билинмесини тешвикъ этмекни» эмир этмектедир.

АТЭМнинъ Бешериет ольчюси боюнджа Конференциясы Копенгаген мушавереси Весикъласынынъ 34-параграфында сёз, девлет мектеп программаларында «миллий азлыкъларнынъ тарихы ве медениетининъ диккъаткъа алынмасы» ичюн шараитлернинъ зарурлыгъы узеринде кетмектедир. Бу талаплар, мектеп программасы черчивесинде девлетлер узерине оларнынъ сынъырлары ичинде яшагъан миллий азлыкъларнынъ тарих ве анъанелерининъ окъутылмасы ичюн имкян яратмакъ меджбуриетини юклемектелер. Девлет акимиетлери бунъа бир тарафлы шекильде, аит азлыкъларнынъ иштиракине нисбетен керекли къайгъы косьтермеден де ирише билелер. Бойле янашув тевсие этильмей ве атта зарарлы ола билир.

Миллий азлыкъларнынъ къорунмасына даир Черчиве конвенциясынынъ 15-маддеси, АТЭМнинъ Бешериет ольчюси боюнджа Конференциясы Копенгаген мушавереси Весикъласынынъ 30-параграфы ве **Миллий ве я этник, диний ве лисаний азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ акъларына даир БМТ Беяннамесининъ 3-маддеси**, къарарларнынъ къабул этильмеси джерьянында миллий азлыкъларнынъ иштиракининъ зарурлыгъыны къайд этмектелер, хусусан, бакълангъан меселелер бу азлыкъларгъа догърудан-догъру тесир эткен алларда.

Азлыкъларнынъ тиллеринде окъутув программаларынынъ ишлеп чыкълмасы боюнджа меркезлернинъ мейдангъа кетирилмеси, бу эки тарафлы джерьяннынъ девам эттирилмесине ярдымджи олур ве онынъ кейфиети иле профессионализмине теминлер.

Екюнлейиджи къайдлар

Азлыкъларнынъ тасиль алув акълары проблеми – АТЭТке иштиракчи бир къач девлетте хассас бир меселе олуп къалмакътадыр. Айны заманда, окъутув

джерьяны вастасынен, иштирак эткен девлетлернинъ сынъырлары ичинде чешит джемаатлар арасында озъара урьмет ве анълайышны семерели бир шекильде дестеклемек ве пекитмек мумкюндир.

Тевсиелер сериясынынъ ишлеп чыкълмасы, бу меселенинъ бугунъдеки назик характеринден ве инсан акълары боюнджа тюрлю халкъара весикълаларда булунгъан нормаларнынъ бираз мубхем ве умумий олгъанындан долайы, азлыкъларнынъ тасиль алув акълары меселелерининъ даа эйи анълашылмасына ве оларгъа нисбетен даа эйи янашувгъа бир иссе къоша билир. Гаага тевсиелери етерли дереджеде мукеммель дегиллер. Олар, девлетлерге азлыкълар ичюн тасиль меселелери боюнджа сиясетнинъ ишлеп чыкълмасы джерьянында ярдым эте биледжек бир умумий темель оларакъ къулланылмакъ ичюн теклиф этилелер.